

Kruppa Tamás

ILLÉSHÁZY ISTVÁN, FORGÁCH FERENC ÉS A JEZSUITÁK

Megjegyzések a felségsértési per előtörténetéhez*

Károlyi Árpád és Makkai László tanulmányainak¹ köszönhetően a Bocskai-felkelés egyik kiváltójaként számontartott Illésházy István-féle felségsértési per a legalaposabban feldolgozott témák egyike. Talán ez az oka, hogy a történetírás – az említett munkákat leszámítva – később nem foglalkozott ezzel a nagy port felvert és messzire ható következményekkel járó üggyel. Az alábbiakban ennek a szerteágazó, sokszereplős konfliktusnak néhány eddig homályban maradt elemét vizsgálom, amelyek több ponton árnyalhatják a Károlyi és Makkai nyomán kialakított összképet.

A két történészt követve tehát úgy látjuk, hogy Illésházy kegyvesztettségének hátterében leginkább az uralkodóval, II. Rudolfal Szentgyörgy és Bazin mezővárosok ügyében kialakult konfliktusa húzódott meg, amely hozzájárult a felkelés kirobbanásához. Az említett mezővárosok királyi birtokok, lakói királyi jobbágyságok voltak; ám a per kirobbanásának idején a két település évtizedek óta zálogban állt. Illésházy Pálffy Kata kezével örökölte meg a két zálogbirtokot, és mint később kiderült, velük a konfliktust is. Pálffy Kata első férje, Krusich János 1575-ben vette zálogba a nevezett mezővárosokat Miksa királytól. A zálogidőt többször meghosszabbították, legutóbb 1581-ben – Krusich 1580-ban bekövetkezett halála után – további 20 évre, amelynek határideje 1601. január 29-én járt le. Illésházy érthető módon ki akarta tölteni a zálogba vétel időtartamát, amelyet nyilván meg is akart hosszabbítani. A király azonban a határidő letelte előtt meg kívánta szüntetni a zálogügyletet, aminek Illésházy ellenállt, minden fórumot felhasználva igaza érvényesítése érdekében. 1599 szeptemberre előtt hivatalosan is tiltakozott, pontosabban ellenszegült a királyi akaratnak, amely súlyos következményekkel járt, Károlyit idézve: „e tagadó válasznál kezdődik Illésházy tragoediája”.² Károlyi az iratot sajnos nem találta meg, megjegyzi azonban, hogy a vádak közt nem is említik ezt a levelet. Emiatt feltételezte, hogy a döntő mozzanatot az Illésházy elleni támadásban nem is a levél, hanem

* A tanulmány az ELKH–PPKE–PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport támogatásával az MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája keretében készült.

¹ *Károlyi Árpád*: Illésházy István hűtlenségi pöre. Bp. 1883.; *Makkai László*: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai felkelés előestéjén. Történelmi Szemle 17. (1974) 1–2. sz. 155–182.

² *Károlyi Á.*: Illésházy pöre i. m. 28.

az uralkodó akaratára támadásba lendülő kamarai tisztviselők, Georg Hoffmann és Wolfgang Unverzagt fellépése jelentette.

A történet másik érdekessége, hogy Illésházy küzdelmét kezdetben Szuhay István kamaraelnök személyében a Magyar Kamara is támogatta. Az igazán jelentős változást (az említett két udvari kamarai tisztviselővel együtt) így éppen az ő pálfordulása jelentette, mivel hűséges hivatalnokként – nem utolsósorban saját becsvágyától is hajtva – engedelmeskedett a hatalom utasításának, és Illésházy ellen fordult, akivel korábban kifejezetten szívélyes viszonyt ápolt. Károlyi tehát így vázolta fel az előzményeket munkájában.³

Makkai leginkább az események hátterének bemutatásával járult hozzá a kutatáshoz. Kiemelte az ellenreformáció szerepét – a vallási szál ugyanis Károlyinál csupán elnagyoltan jelent meg –, és összekapcsolta Illésházy és a két mezőváros ügyét a többi 1601 és 1604 közötti, a katolicizmust erősítő és a rendi jogokat csorbító kormányzati lépésekkel, amelyeket a történetírás a Bocskai-felkelés kiváltó okaiként szokott megjelölni.⁴ Illésházy ügyének azonban vannak olyan vonatkozásai, amelyek nem szerepelnek a két történetíró munkáiban, de szervesen hozzátartoznak a per előéletéhez.

Illésházy és a jezsuiták

Károlyi Árpád és Makkai László még nem idézhetett egy olyan fontos forráscsoportot, amely több, máshonnan nem ismert adatot tartalmaz Illésházy személyéről és viselt dolgairól. Ezek a Jézustársaság 1550–1600 közötti iratai, amelyeket Lukács László adott ki négy kötetben, valamint a Jezsuita Okmánytárban olvasható levelek (1601–1606).⁵ Mindezek mellé a kutatás során figyelembe kell még venni a Hofkammerarchiv Hoffinanz-Ungarn és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Kamara Archivumában (MNL OL MKA) lévő jezsuita vonatkozású kiadatlan iratanyagot is. Az adatokat nem kronológiai rendben idézem, hanem 1601-ből kiindulva, amikor az Illésházy elleni eljárás megindult.

A Jezsuita Okmánytár 1601-ből csupán néhány, minket érdeklő adatot közöl, s ezek egyike sem a rend római központi levéltárából, hanem az MNL OL MKA-ból került elő. Az iratokban határvitáról és birtokcseréről van szó, amelyekben Illésházy neve ugyan nem bukkan fel, de a jezsuita rend birtokába került turóci

³ Uo. 29–33.

⁴ *Makkai L.*: A Habsburgok és a magyar rendiség i. m. 173–181.

⁵ *Monumenta Antiquae Hungariae* II–IV. 1580–1600. Ed. Ladislaus Lukács. Romae 1976–1987. (a továbbiakban: MAH); Jezsuita Okmánytár I/1–2. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34.). S. a. r. Balázs Mihály – Kruppa Tamás – Lázár István Dávid – Lukács László. Szeged 1995. (a továbbiakban: JO).

prépostság birtokát képező falu, Pered, valamint két mezőváros, Szentgyörgy és Bazin közötti határvitát taglalják.⁶ Egy 1601. szeptember 7-én kelt iratból kiderül a vita oka: a szentgyörgyiek és a baziniak erőszakkal elfoglalták a prépostság Pered nevű települését és a birtokukat képező Alsószelehez csatolták azt.⁷ A másik, ugyanezen a napon kelt iratból világossá válik, hogy a per már régóta húzódik (*a longo iam tempore*). II. Rudolf Forgách Ferenc nyitrai püspököt, Nyitra vármegye főispánját, magyar tanácsost jelölte ki, hogy eljárjon az ügyben. Akadályoztatása esetén, vagy ha valamilyen okból nem vállalná el a feladatot, helyettesként Radovics Péter váci püspököt nevezte meg – valószínűleg azért, mert Forgách nyitrai helynökeként szoros kapcsolatban állt vele.⁸

A harmadik, érdeklődésünkre számot tartó iratban, a Magyar Kamara tíz nappal később kelt és a znióváraljai jezsuitáknak címzett rövid levelében arról olvashatunk, hogy Alsószele és Salgó birtokok cseréje ügyében, ha volnának ellenvetéseik, azokat terjesszék elő írásban.⁹ A nevezett három település közül kettő, Alsószele és Pered Pozsony, Salgó Nyitra vármegyében található. Az ügy intézése lassan haladt, még 1603-ból is vannak róla adatok. Rudolf 1603. augusztus 21-én kelt oltalomlevelében felszólítja Pethe Márton kalocsai érseket és helytartót, valamint Thurzó Györgyöt, hogy védjék a jezsuiták érdekeit, és szerezzenek érvényt a Pered ügyében hozott ítéletnek.¹⁰ Ugyanakkor a Magyar Kamara anyagából ismerünk egy néhány nappal később, 1603. augusztus 28-én kelt, Mátyás főherceg által kibocsátott levelet, amelyből az derül ki, hogy a baziniak és a szentgyörgyiek szintén hatalmaskodással vádolták meg a rendet.¹¹

Ezek a perek tehát folytak még 1603-ban is, amikor Illésházy Lengyelországba menekült, ahol a jobb idők beköszöntére várt, s amit a Bocskai-felkelés hozott meg a számára. A hazájába visszatérő főúr leginkább a katolikus egyház ellen táplált sérelmeket, amelyekért igyekezett elégtételt venni.

A jezsuitákkal szembeni revans különösen jól sikerült: az iratokból kiderül, hogy a bécsi béke egyik tető alá hozója és a rend erős ellenszenvvel viseltetett egymást iránt, s a rend egyenesen Illésházy személyes bosszújának tartotta a bécsi békének azt az artikulását, amely megfosztotta őket birtokaiktól. Persze

⁶ Illésházyknak, illetve az Illésházyaknak a Szentgyörgyi és Bazini grófokhoz fűződő kapcsolatáról, ennek kapcsán zálogügyeiről a rokonsági viszonyokra nézve is igen fontos adatokkal lásd *Péter Katalin*: Illésházy Istvánról. Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica 13. Fasc 2. (2008) 129–130.

⁷ Rudolf császár levele a vágsellyei rektornak és a jezsuitáknak. Prága, 1601. szept. 7. JO I/1. 46–47.

⁸ Rudolf császár levele a znióváraljai jezsuitáknak. Prága, 1601. szept. 7. Lásd JO I/1. 48.

⁹ A Magyar Kamara a znióváraljai jezsuitáknak. Pozsony, 1601. szept. 17. Lásd JO I/1. 49–50.

¹⁰ Rudolf császár levele Hetesi Pethe Mártonnak és Thurzó Györgynek. Prága, 1603. aug. 21. JO I/1. 204–205.

¹¹ MNL OL Magyar Kamara Archivuma (a továbbiakban: MKA) E 21, Benignae Resolutiones, 1603. aug., 118–120.

mondhatjuk azt, hogy Illésháznak általában volt problémája a katolikus egyházzal és a katolikus hittel, hisz a bécsi béke, valamint az 1608-as törvények valóságügyi rendelkezései az ő általa is képviselt nézeteknek, törekvéseknek a nyomát viselték magukon. Az általánosan elterjedt vélemény szerint viszont éppen az ő mérsékelt, kompromisszumra törekvő politikájának volt a következménye, hogy a vallásgyakorlat szempontjából a protestáns felekezetek nem kerültek még előnyösebb helyzetbe. Ez a mérsékelt magatartás azonban nem igazán mutatkozott meg sem az egyház birtokaival, sem a jezsuita renddel szemben. Beszédes jele ennek a Ferdinand Alber jezsuita tartományfőnök-helyettes tollából származó rövid feljegyzés, amelyet Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnöknek juttatott el, és amely Illésházy követeléseit tartalmazta az elkobzott egyházi birtokokkal kapcsolatosan. Az irat szerzője négy pontban foglalja össze azt a nyereséget, amelyre Illésházy szert tett, illetve amit a felségsértési per miatt őt ért károk kompenzációjaként az udvartól követelt. A felsorolásból kiderül, hogy a szóban forgó javak, illetve javadalmak királyi birtokok és egyházi jövedelmek: Szentgyörgy, Bazin, Trencsén a hozzá tartozó tizedjövedelmekkel, valamint a morvaországi Hodolin váruralma. A teljes összeg 400 ezer forintba rúgott. Ezek közül egyik sem tartozott a turóci prépostsághoz, amelynek javait szintén Illésházy foglalta le, majd továbbadta 37 ezer forintért.¹² A későbbi iratokból megtudjuk, hogy az összes jezsuita birtok visszaváltásához, amely a gyakorlatban a turóci prépostság javait jelentette, 50-52 ezer forintba volt szükség.¹³

Felmerülhet a kérdés, hogy mi az oka ennek a kölcsönös és mély gyűlöletnek, amely a főurat és a rendet elválasztotta, de egyszersmind össze is kötötte. A kérdés megválaszolásához kiindulópontunk a turóci prépostság ügye, amelyet 1606-ban Illésházy szerzett meg és adott tovább.

A prépostságot II. Rudolf 1586. május 19-én kelt adománylevele juttatta a jezsuita rend birtokába.¹⁴ A turóci prépostság adományozásának bonyolult, szereteágazó és a magyarországi ellenreformáció erőre kapásával is összefüggésbe hozható ügye nem e munka tárgya, itt azokkal a részekkel foglalkozom, amelyek összefüggésbe hozhatók Illésházyval, a renddel és Forgách Ferencel.

A prépostsághoz természetesen nemcsak birtokok, hanem tizedjövedelmek is tartoztak: az egyházi tized ügye, a főpapi székek betöltéséhez hasonlóan a klérus,

¹² Ferdinand Alber jezsuita tartományfőnök-helyettes feljegyzése Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnöknek. Bécs, 1606. jún. 23. JO I/2. 547–548. Lásd még *Károlyi Árpád*: Néhány történelmi tanulmány. Bp. 1930. 281.

¹³ Giovanni Ferreri pápai nuncius levele Scipione Borghese bíboros neposnak. Prága, 1606. febr. 6. JO I/2. 523–524.; Bartholomeus Viller főhercegi gyóntató levele Claudio Acquaviva rendfőnöknek. Grác, 1606. okt. 9. JO I/2. 571.

¹⁴ II. Rudolf turóci prépostságról szóló adománylevele a jezsuita rend számára. Prága, 1586. máj. 19. MAH II. 918–920.

Róma és a kormányzat közötti viszony egyik neuralgikus pontja volt, mivel ezeknek a jövedelmeknek egy tekintélyes hányadát az ország védelmére fordították, másrészt zálogba adták, sokszor protestáns személynek. Mindezek általánosan ismert információk, ám ebben az esetben a prépostság birtok- és tizedjövedelmei körüli vitának messzire ható, súlyos következményei lettek. Az ügy már kezdetben sem nélkülözött egyfajta pikantériát. Ugyanis abban, hogy a jezsuiták megkapták a prépostságot, elévülhetetlen érdemeket szerzett Pálffy Miklós, aki egy időben Vöröskőn, illetve Somorján akarta letelepíteni a rendet.¹⁵ Az már jezsuita szempontból kevésbé bizonyult jó lépésének, hogy a neki nyilván hálából zálogba adott prépostsági tizedjövedelmeket átjátszotta testvére, Kata második férjének, Illésházy Istvánnak.¹⁶

A lutheránus főúr és a jezsuiták közötti mély és kölcsönös ellenszenvnek mégsem ez lehet a végső oka. Illésházy ugyanis 1586-ban ajánlatot tett a turóci prépostsághoz tartozó három falu, Pered, Hosszúfalva és Királyfalva¹⁷ megvételére. A vásárlási szándékot megemlítő jezsuita irat leszögezi, hogy a három falu Vágsellye mezővároshoz tartozik, amely szintén a prépostság tartozéka.¹⁸ A választ nem ismerjük, de egészen bizonyosan elutasító volt, mivel Királyfalva, illetve Pered települések neve később is előkerül, egyértelműen a prépostság (a jezsuiták) birtokaiként. Pered már a turóci prépostságról szóló adomány kiállítása után két évvel felbukkan a jezsuita levelezésben.

Illésházy az elutasítás miatt valószínűleg megneheztelt a rendre, és ettől kezdve a birtok- és tizedügy határozott politikai dimenziót is kapott, amelyet világosan megmutatnak az 1587–1588-as országgyűlésen és az azután lezajlott események. A közelgő országgyűlésen várható volt – és ahogy az alábbi sorokból kiderül, így is történt –, hogy a rendek szóba hozzák a jezsuitáknak eladományozott prépostság ügyét. Ez pedig már a királyi hatalom érdekeit is érintette, amit nemcsak az támaszt alá, hogy Ernő főherceg bizottságot állított fel a kényes

¹⁵ Georgius Bader levele Claudio Acquavivának. Bécs, 1588. márc. 12. MAH III. 121.

¹⁶ A Magyar Kamara egy 1591. október 30-ai, Ernő főherceghez intézett levelében az áll, hogy a jezsuitáknak Pálffyval tervezett szerződése a kamara előtt ismeretlen okokból kútba esett, és a jezsuiták most másnak akarják árendába adni a tizedet. Sajnos nem derül ki, ki ez a másik személy, de bizonyosan nem Illésházy volt. Vele a jezsuiták nem akartak szerződést kötni. A levelet lásd Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: ÖStA FHKA HFU), r. Nr. 61, Konv. 1594. jan. fol. 12r–13v. A fentieket alátámasztani látszik Bartholomaeus Viller osztrák tartományfőnök néhány nappal korábbi, október 19-ei levele, amelyben ugyanakkor az áll, hogy Pálffy megkapta, majd átadta a tizedet Illésházynek, aki rögtön protestáns lelkészeket hozott a falvakba, elűzve a katolikus papokat. Bartholomaeus Viller osztrák tartományfőnök levele Aquaviva generálishoz. Bécs, 1591. okt. 19. MAH III. 679., illetve vö. Szántó István Claudio Acquavivának írt levele a prépostság bérbeadásáról. Bécs, 1591. dec. 4. MAH III. 708–709.

¹⁷ Vághosszúfalva (Dlhá nad Váhom) Nyitra vármegyében, Hontkirályfalva (Kráľovce) Hont vármegyében feküdt.

¹⁸ A Magyar Kamara válasza Ernő főhercegnek. Pozsony, 1586. jún. 28. MAH II. 917. 2. jegyz.

kérdés megtárgyalására, hanem az országgyűlés egyik cikkelye is. A prépostság eladományozását ugyanis az 1588. évi 44. cikkelyben¹⁹ a rendek csak feltételesen ismerték el, és álláspontjuk évekkel később sem változott. Kifogásolták, hogy Turócot szerzetesrendnek, nem pedig világi egyházi személynek adományozták. Közben figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a IV. Béla alapította turóci prépostságot a premontreiek birtokolták egészen 1535-ig, amikor Majthényi Uriel apát évi 300 forintért átengedte azt Révay Ferencnek, aki egy évvel korábban vette meg a prépostságot erőszakkal elfoglaló Nyáry Ferencről.²⁰ Az 1587–1588. évi országgyűlésen azonban az elnöklő Ernő főhercegnek annyit sikerült elfogadtatnia a rendekkel, hogy a prépostság ügyében a végleges szövegbe az enyhébb megfogalmazás kerüljön. Az iratok elárulják, hogy ez 1588 januárjában, a Magyar Tanács ülésén történt, ahol jelen volt Révay Ferenc és Illésházy István is.²¹ Az ügy mégsem került nyugvópontra, néhány hónappal később ugyanis a két főúr már fenyegetően lépett fel, amiről Joannes Victoria rendtag 1588 szeptemberében írott leveléből értesülünk, aki a fellépésüket azzal kommentálja, hogy az egyiküket – akármit jelentsen is ez – lekenyereztek, míg a másikat megfenyegették, így most a rend békében megfér velük.²²

A nyugalom azonban csak látszólagos volt: a két urat hiába próbálták távol tartani a birtokoktól, Illésházy a két évvel korábbi visszautasítást, valamint a közlelbről meg nem nevezett egyéb manővereket zokon vehette, amire az enged következtetni, hogy 1588-ban Sellyére és három hozzá tartozó falura rátörtek Illésházy parasztjai (*illyeschasini*), ahogyan Classovitius 1588. december 17-ei levelében olvashatjuk.²³ Az egyik település Pered volt, a másik kettőt nem nevezték meg, de a fent elmondottak alapján egészen bizonyos, hogy Királyfaluról és Hosszúfaluról van szó. Az erőszakos fellépés során egy ember meg is halt. A prépostság birtokait a szentgyörgyiek és a baziniak támadták meg. Peredet, mint láttuk, el is foglalták, s nyilván ekkor csatolhatták Alsószelehez. Az ügyben Ernő főherceg parancsára vizsgálóbizottság alakult, amelynek a vezetője – nem meglepő módon – éppen Szuhay István volt.²⁴ A jezsuita források szerint a protestáns rendek nem csak az országgyűlésen próbálták a turóci prépostságtól távol tartani a jezsuitákat. Fellépésüket

¹⁹ Magyar Törvénytar 1526–1608. évi törvénycikkek. Ford. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Jegyz. Márkus Dezső. Bp. 1899. (a továbbiakban: MT 1526–1608) 725., 727. A kiadók szerint a cikkelyt nem szentesítették. Uo. 724.

²⁰ *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre I. Pest 1870. 675.

²¹ A tárgyalásokról lásd Magyar Országgyűlési Emlékek VII. 1582–1587. Kiad. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. Bp. 1881. (a továbbiakban: MOE) 213., 217., 218., 219–220., az iratokat 342–343., 355., 358., 361., 379–380.

²² Joannes Victoria, a bécsi jezsuita kollégium prokurátorának tájékoztatása a turóci prépostság birtokairól. H. é. n. [1588. szept.] MAH III. 215.

²³ Leonard Classovitius levele Johann Reynelnek. Vágsellye, 1588. dec. 17. MAH III. 257.

²⁴ Szuhay István levele Johann Reynelnek. Vágsellye, 1588. dec. 17. MAH III. 261–262.

Illésházy mellett a környék egy másik jelentős hatalmi tényezője, a szintén „telekszomszéd” Révay család is segítette. A család egyik protestáns tagja, Lukács László szerint Révay László, családi hagyományokat követve, 1591-ben fegyveres erővel elfoglalta a turócszentgyörgyi templomot.²⁵ Szántó István leveléből megtudjuk, hogy a megtámadott falvakba kálvinista papokat vittek be.²⁶ A rossz viszony oda vezetett, hogy a jezsuiták Pálffy Miklósnál kerestek védelmet,²⁷ de eredménytelenül, mert éppen Pálffy (akinek egyébként egyik testvére Révay László felesége volt) adta tovább a tizedárendát sógorának, Illésházynak.

A probléma valójában maga a jezsuita rend volt, amelyet a protestánsok 1567. évi távozásuk után nyilván nem kívántak viszontlátni, és ezt a véleményt nagyszombati, kudarcral végződő megtelepedési kísérletük²⁸ miatt a katolikus klérus egy része, például Radéczy István egri püspök, helytartó – akinek 1586-ban bekövetkezett halála tette egyébként lehetővé a jezsuiták számára történő adományozást – szintén osztotta.²⁹ Ez utóbbiak abban egyetértettek a protestáns féllal, hogy a prépostságnak csak világi egyházi birtokosa lehet. Végül az indulatok felszínre törésében egészen bizonyosan közrejátszottak az erdélyi események: a medgyesi országgyűlés ekkor tiltotta ki a jezsuitákat az országból, arra hivatkozva, hogy megrontják az ifjúságot, és mindenhol, ahol megjelennek, a pápa befolyásának erősítésén dolgoznak, valamint polgárháborút szítanak, mint például Franciaországban tették.³⁰

Mivel a prépostság birtoklása bizonytalan volt, és forrásaink arról sem szólnak, hogy az egyébként mindig nagy tisztelettel említett Pálffy Miklós hathatósan közbelépett volna a rend érdekében – amit a rokonsági viszonyok csak nehezítettek –, a jezsuitáknak más pártfogókat kellett keresniük, ami a királyi hatalmat, illetve annak intézményei mellett elsősorban a klérust, személyesen Forgách Ferenc nyitrai püspököt jelentette.

Az erőszakos cselekményekkel és konfliktusokkal tarkított 1591. év után a jezsuita rend joggal tartott attól, hogy az 1593 elejére összehívott országgyűlésen újra terítékre kerül a prépostság birtokainak és jövedelmeinek ügye. A február–márciusban tartott országgyűlésen azonban ezekről nem született döntés. Ennek

²⁵ Bartholomeus Viller levele Claudio Acquavivának. Bécs, 1591. aug. 18. MAH III. 662.

²⁶ Szántó István levele Claudio Acquavivának. Bécs, 1591. dec. 4. MAH III. 709.

²⁷ Lásd a 25. jegyzetet.

²⁸ Péteri János: Az első magyar jezsuiták Magyarországon (1561–1567). Róma 1963.

²⁹ Radéczy és a katolikus klérus egy részének álláspontjára lásd Tolomeo Gallio bíboros levele Giovanni Francesco Bonomi nunciushoz. Róma, 1582. márc. 10. MAH II. 261.; Bonomi levele Radéczy István egri püspökhöz. Augsburg, 1582. júl. 26. MAH II. 279.; Bonomi levele Radéczyhez. Augsburg, 1582. aug. 22. MAH II. 284.; Bonomi Telegdy Miklós pécsi püspökhöz. Augsburg, 1582. szept. 3. MAH II. 293.; Bonomi levele Pálffy Miklóshoz. Prága, 1584. jún. 30. MAH II. 708.; Bonomi levele Pálffy Miklóshoz. Prága, 1584. júl. 20. MAH II. 713.

³⁰ A medgyesi országgyűlésen történetekről lásd magyarul Erdély öröksége II. Sárkányfogak. 1572–1602. Bev. Cs. Szabó László. Bp. 1993. (Reprint) 79–86.

minden bizonnyal az volt az oka, hogy a rend sikeresen lobbizott annak érdekében, hogy kikerüljön a látótérből, s ezért Pozsonyba küldték Bartholomaeus Viller ausztriai tartományfőnököt. Rudolf császár 1593. január 20-án kelt olta-lomlevele mutatja, hogy milyen erők mozdultak meg ennek érdekében a háttérben: az uralkodó Forgách Ferencet, Pálffy Miklóst és Dersffy Miklóst kérte fel a jezsuita rend védelmére.³¹ Az előbbi két név nem szorul magyarázatra, Dersffy azonban igen. A jezsuiták tanítványa volt, Possevino személyesen is felügyelte sorsát.³² Dersffy a rend buzgó támogatójának mutatta magát, és neve felmerült a turóci prépostság tizedárendájával kapcsolatban is,³³ ráadásul Illésházy kedvelt sógora volt, akinek később megpróbált kegyelmet kieszközölni a lengyelországi száműzetése idején.³⁴ További adataink viszont ellentmondásosak. 1604-ben Dersffy határozottan protestánsnak mutatta magát, amikor Illésházy Istvánnak levelet írt a száműzetésbe, beszámolva a felső-magyarországi templomfoglalások-ról.³⁵ Később Bocskai pártján találjuk, mivel a családja szintén érintett volt a kamarai perekben.³⁶ Valószínűleg ugyanarról a Dersffy Miklósról van szó, aki a katolikus Wesselényi Ferenc 1620-ban Bethlen Gábornak írt levelében bukkan fel. A levélben Wesselényi Trencsénteplic vallási hovatarozása kapcsán megjegyezte, hogy lakóit a „Dersffy urak midőn az római vallást elhagyták volna, őket is arra kényszerítették, hogy egyet értsenek velük az parókusok is”.³⁷ A Lukács László által közölt oltalomlevélén kívül fennmaradt egy néhány nappal később, 1593. február 5-én keltezett is, amelynek a címzettjei egy kivételével (Cserődi János pécsi püspök) mind világiak, akik szintén egy kivételével (Istvánffy Miklós) mind protestánsok. Nádasdy Ferenc neve mellett szintén szerepel Illésházy Istváné, valamint Révay Ferencé.³⁸ Őket is a rend védelmére kérték, mint az egyházi rend

³¹ Bartholomaeus Viller levele Claudio Acquavivának. Prága, 1593. jan. 22. MAH IV. 4–5. Lukács az iratot az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárának Pray-gyűjteménye alapján közölte. Az eredeti lelőhelye MNL OL MKA E 152, Acta Jesuitica, Registrata, Collegium Tyrnaviense, fasc. 21, fol. 9r, 10v.

³² Antonio Possevino levele Matéssy Istvánnak. Kassa, 1583. nov. 21. MAH II. 575.

³³ Bartholomaeus Viller levele Claudio Acquavivának. Bécs, 1591. dec. 16. MAH III. 588.

³⁴ Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606. S. a. r. Ötvös Péter. (Adattár 30.) Szeged 1991. 39–44.

³⁵ Pálffy Kata leveleskönyve i. m. 84.

³⁶ MOE XI. 126., 205., 276., 452., 612.

³⁷ *Kruppa Tamás*: Az 1606. és 1608. évi artikulusok és a kegyúri jog: két példa a szabad vallásgyakorlat érvényesítési kísérletére az 1610-es években. *Egyháztörténeti Szemle* 19. (2018) 1. sz. 62. A jezsuitákhoz fűződő viszonyáról lásd Antonio Possevino levele Giovanni Francesco Bonomi nunciushoz. Kassa, 1583. dec. 19. MAH II. 586–601., különösen: 593.; Bonomi nuncius levele Tolomeo Gallio bíboroshoz. Prága, 1584. jún. 19. MAH II. 704.; A bécsi jezsuita kollégium consultorainak tájékoztatása a turóci prépostságról. 1588. szept. MAH III. 185–196., különösen: 189.; Az osztrák jezsuita provincia éves jelentésének (*Litterae annuae*) részleges közlése 1590-ről. MAH III. 559–565., különösen: 562.

³⁸ MNL OL MKA E 152, Acta Jesuitica, Registrata, Collegium Tyrnaviense, fasc. 21, fol. 7rv, 8rv. Lásd még e mellett a Szuhayhoz ugyanebben az ügyben írt mandátumot ŐStA AVA FHKA HFU, r. Nr. 60, Konv. 1593. február, fol. 32r–35v.

prominens képviselőit. Thurzó György alább idézendő példája alapján ítélve³⁹ Illésházy és Révay azért kerültek bele az iratba, mert tőlük tartottak a leginkább az országgyűlésen, ezért így akarták őket semlegesíteni.

A császárnak a prépostság ügyében kibocsátott oltalomlevelei tartalmilag két részre oszlanak. Az első felében az akkori turóci rektor, Stephanus Cassovius személyi biztonságának védelmére utasítja a nevezetteket, a levél második részében pedig ezt a protekciót kiterjeszti az egész rendre, tagjainak személyi biztonságára, illetve birtokaik és ahhoz fűződő jogaik védelmére, amelyeken nyilvánvalóan a turóci prépostság birtokait kell érteni.⁴⁰

A fennmaradt forrásokból kiderül, hogy nem sokkal a pozsonyi országgyűlés összehívása előtt II. Rudolf miért aggódott annyira a rektor élete miatt. Acquaviva rendfőnök 1593. január 2-ai levele ugyanis említ egy még 1592-ben történt botrányos esetet: Cassovius turóci rektorra gyilkossági szándékkal rátámadtak és egy buzogánnyal fejbe vágták.⁴¹ Csak a szerencsén múlt, hogy nem halt bele az ütésbe. Személyében nem egy egyszerű rendtagot, hanem magát a rendet érte inzultus: a szövegből kiderül, hogy az esetet a jezsuiták egy ellenük indított általános támadásnak tekintették. Villernek tehát ezért kellett Pozsonyba utaznia két nappal az oltalomlevél kiállítását követően, amelynek kieszközlését a nemesek lármázása kényszerítette ki.⁴² A rend védelmében utazott tehát Pozsonyba a provinciális, ahonnan március 6-án írt, összefoglalva az országgyűlés elé kerülő ügyeket. Ebből kiderül, hogy egy (sajnos meg nem nevezett) nemes – akit egyébként Viller az erdélyiekkel, illetve a törökkel való lepaktálással is megvádolt – a rendeket a jezsuiták ellen hangolta, valamint arra biztatta az összegyűlteket, hogy fosszák meg az egyházi rendet a szabadságától.⁴³ A Fraknoi által közölt országgyűlési iratokban, illetve az események leírásában erre semmilyen utalást nem találunk. Az iratokat kiadó Lukács László Révay Lászlót sejtí a főrangú személy mögött, mivel az ő neve korábban felbukkant a renddel kapcsolatos konfliktusban. Csakhogy ő a rendelkezésre álló adatok szerint turóci alispán volt, és egy évvel korábban, 1592-ben elhalálozott. A vármegye főispánja 1593-ban Révay Gábor volt, aki 1588-ban Révay Ferencet követte e tisztségben, tehát valószínűleg ő lépett fel az országgyűlésen. Viller az országgyűlés berekesztése után Acquaviva rendfőnöknek 1593. március 22-én kelt levelében mindenestre elégedetten írta Rómába, hogy ügyük nem került megvitatásra, így artikulus sem született,

³⁹ Lásd például az uralkodó Thurzó Györgyöt oltalomra utasító levelét a sellyei kollégium, illetve a már jól ismert Pered település érdekében 1603. aug. 21-én. JO I/1. 204–205.

⁴⁰ Bartholomeus Viller Claudio Acquavivának. Prága, 1593. jan. 22. MAH IV. 4–5.

⁴¹ Bartholomeus Viller Claudio Acquavivának. Grác, 1592. dec. 8. MAH III. 851–852.

⁴² Bartholomeus Viller Claudio Acquavivának. Prága, 1593. jan. 22. MAH IV. 5.

⁴³ Bartholomeus Viller Claudio Acquavivának. Prága, 1593. márc. 6. MAH IV. 9.

pusztán annyi történt, hogy néhányan magánbeadványként írtak egy *supplex libellust*, de választ nem kaptak rá.⁴⁴ A rendi évkönyv azonban némileg más megvilágításba helyezi ezt az elégedett nyilatkozatot: ott ugyanis az áll, hogy az országgyűlésen 17 vármegye küldöttei három ízben tűzték napirendre a prépostság ügyét, azt követelve, hogy jövedelmét a végvári katonaság ellátására fordítsák.⁴⁵

Ugyanezen a napon, tehát 1593. március 22-én kelt egy másik irat is: Forgách Ferenc veszprémi püspöknek a pozsonyi káptalan előtt tett *declaratiója*. Ebben Forgách kinyilvánítja, hogy Cassoviust, aki fizikai bántalmazást szenvedett egy évvel korábban, valamint a prépostságot – itt külön kiemelve a kollégiumot és Vágsellye mezővárosát – különleges védelme és oltalma (*singularem protectionem et defensionem*) alá helyezi. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a prépostság a birtokait teljesen szabadon és korlátozások nélkül birtokolhatta, tilos volt bárkinek a prépostság engedélye nélkül építkezni, bármiféle gazdasági tevékenységet folytatni, ingatlant adni-venni stb. Ezt a deklarációt örökös nyitrai főispánként, tehát a vármegye legfelsőbb világi előljárójaként bocsátotta ki, ugyanis ekkor még nem a nyitrai, hanem a veszprémi egyházmegye élén állt. Döntése nemcsak a jobbágyokra vagy közrendűekre, hanem a nemesekre (*nobilis*) is kiterjedt.

Az MNL OL MKA-ban fennmaradt dokumentumok segítségével kideríthető, hogy Forgách miféle nyitrai nemesekre gondolhatott. Jóllehet a *nobilis* terminust nem szokták egyházi nemesekre vagy armalistákra alkalmazni, a források alapján úgy tűnik, hogy a nemesek egy része mindenképpen ebbe a kategóriába tartozott. Erre utal egy dátum nélküli, de bizonyosan az 1599. évi országgyűlés időszaka alatt keletkezett irat, amelyet a jezsuiták nyújtottak be a sellyei nemesek panasza ellen az ország rendjeinek azzal, hogy az urbárium alapján ők inkább szabadosok, mint valódi nemesek (*potius libertini appellandi per urbarium*).⁴⁶

Fentebb láttuk, hogy ismeretlen nemesek már 1588-ban összetűztek a jezsuitákkal Vágsellye és az annak környékén található falvak miatt, de az 1588 és 1595 közötti időszakból nincsenek adatok: az ügyben az első irat 1595-ből származik, ezen kívül még néhány keltezés nélküli, valamint egy bizonyosan 1598-ból való irat maradt fenn. A keltezetlenek ezért feltehetően 1595 és 1598 között íródtak. Ezek alapján egészen bizonyos, hogy az 1588-ban feljegyzett konfliktus és az 1595-ös keltezésű kamarai iratokban tárgyalt ügy szereplői azonosak voltak.

⁴⁴ Bartholomeus Viller Claudius Acquavivának. Prága, 1593. jan. 22. MAH IV. 4.

⁴⁵ Részletek az osztrák jezsuita provincia éves jelentéséből (Litterae annuae) 1593-ról. MAH IV. 25–30., különösen: 26. A prépostság ugyanis, amelynek 7 ezer forint jövedelme volt, más egyházi intézménytől eltérően nem járult hozzá a végvárak fenntartásához. *Kenyeres István*: Konfliktus vagy konszenzus? A katolikus egyházi vagyon sorsa a 16. századi Magyar Királyságban. In: Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. (Seria Historia Dioecensis Quinqueecclesiensis 17.) Pécs 2017. 313.

⁴⁶ MNL OL MKA E 152, Acta Jesuitica, Registrata, Collegium Tyrnaviense, fasc. 25, Nr. 23.

De míg az első esetben nem sokat tudunk meg az erőszakos birtokfoglalás okairól és körülményeiről, az 1590-es években született iratok rávilágítanak a hátterre. A vita, amely természetesen megjárta a vármegye és a központi királyi intézmények fórumait is, röviden úgy foglalható össze, hogy Vágsellye nemessége, amely a prépostság engedélye nélkül és annak sérelmére adta-vette az ingatlanokat, illetve nem fizette a tizedet, panaszt tett a jezsuiták ellen, akik a prépostság új uraiként a régi jogokat akarták gyakorolni. Az ügy először Nyitra vármegye főispánjaként, majd 1596-tól nyitrai püspökként is érintette Forgách Ferencet, ol-talomlevelében tehát az ezzel kapcsolatos ügyben forrongó indulatokra reagált.⁴⁷

Fontos adalék, hogy az 1595. augusztus 31-én kelt uralkodói mandátum a sellyei nemesek ügyében éppen Szuhay István váci püspököt és kamarai elnököt jelölte ki, hogy eljárjon az ügyben, aki, mint ismeretes, az Illésházy elleni pert elindította, és aki egyszer már lefolytatott egy vizsgálatot 1588-ban szintén a jezsuiták elleni hatalmaskodás ügyében, amelyben érintettek voltak az említett Nyitra vármegyei nemesek és Illésházy is.⁴⁸ Szuhaynak tehát behatóan ismernie kellett nemcsak a rend és a lutheránus főúr közti ügyet, hanem a feszült viszonyt is.

Szuhay Illésházy irányában táplált valódi érzelmeire egy rendkívül érdekes irat világít rá. Szerzője a már említett Classovitiusz, aki Joannes Reynel bécsi rektornak 1588. december 17-én írt levelében részletesen beszámol küldetéséről, amelynek során találkozott Szuhayval is, akit a már említett hatalmaskodás miatt küldtek Znióváráljára. A jezsuiták fogadták Szuhayt és Fejérkövy István nyitrai püspök és magyar kancellár titkárát, a később nagy karriert befutó Lippay Jánost, Lippay György érsek apját, aki keményen nekitámadt vendéglátóinak, kapzsisággal vádolva őket, amire a levélíró önérzetesen visszavágott.⁴⁹ Érdekesebb azonban az a beszélgetés, amelyet Szuhayval folytatott vacsora közben. A levélnek

⁴⁷ Az ügy még 1605-ben is húzódott. Az egyik dátum nélküli, de 1605-re datált iratban, amelyet a jezsuiták az uralkodónak nyújtottak be, azt olvassuk, hogy Nyitra vármegye és néhány mágnás a sellyei nemesek ügyében, akik az ellenük hozott ítélet miatt fellázították a rendeket, hamis vádak alapján léptek fel ellenük. Ezért alázatosan arra kérik az uralkodót, hogy védje meg őket és szerezzen érvényt az igazságnak, különösen azért, mert Illésházy (tehát az egyik mágnás bizonyosan ő volt) azzal fenyegetőzött, hogy kiűzeti őket az országból. Nem bíznak az ügyükben eljáró hivatalnokokban, mivel azok protestánsok. JO I/2. 411–412. A sellyeiek és a jezsuiták közti vitáról lásd még ÖStA FHKA HFU, r. Nr. 62, Konv. 1595. III–IV., fol. 344r–349r, r. Nr. 63, Konv. 1596. július, fol. 411r–414v.

⁴⁸ MNL OL MKA E 150, Acta Ecclesiastica, Registrata, fasc. 67, Nr. 113.

⁴⁹ Leonardus Classovitiusz levele Joannes Reynelhez, a bécsi kollégium rektorához. MAH III. 257–260., különösen: 259. Lippay megnyilatkozása különösen annak fényében érdekes, hogy Fejérkövy a jezsuiták nagy pártolója és támogatója volt. Lásd Szántó István munkája a jezsuiták Erdélyből való kiűzetéséről (1589. MAH III. 315–373., különösen: 371–372.; Bartholomeus Viller provinciális levele Claudio Acquaviva generálishoz. Bécs, 1589. szept. 21. MAH III. 497.; Viller provinciális levele Acquaviva generálishoz. Bécs, 1592. febr. 1. MAH III. 757. Többek közt ő lobbizott 1591-ben az osztrák jezsuita tartományfőnöknél Báthory Zsigmond és unokatestvére, ifjabb Báthory István kérésére, hogy küldjenek rendtagokat Erdélybe. Vö. Alfonso Carrillo levele Acquaviva generálishoz. Gyulafehérvár, 1591. máj. 11. MAH III. 606–615., különösen: 607.

ezt a részét érdemes szó szerint is felidézni: „Szuhay vacsora alatt sok mindent kérdeztetett, igyekezett kifürkészni véleményünket Illésházy dolgairól. Én pedig az igazat válaszoltam, hogy nem az ügyben eljárni, hanem csupán a (rend) társaim vigasztalására jöttem. Többször is elmondta, hogy Illésházyval szemben a Társaságnak erőt és nem a jogot alkalmazva kell fellépnie. Kérdeztem tőle: Miféle erővel? Azt válaszolta fő- és jószágvesztéssel [...] Mi lesz, ha nem tesszük meg? Amire azt válaszolta: akkor a Társaság elveszti a jóhírét, és megvádolják, mert nem védi meg a jobbjait, és beidéznék minket, hogy nem álltunk ellen.”⁵⁰ Szuhay szavai, amelyek nyilvánvalóan az említett erőszakos fellépésre is reflektálnak, nem szorulnak különösebb kommentárra. Nem lehetett az sem véletlen, hogy az ügy kivizsgálásában a magyar klérus két közismerten jezsuita barát tagja vett részt. Az idézett levélrészlet és Szuhay későbbi viselkedése alapján kérdéses, hogy a váci püspök 1601 előtt – Károlyi Árpád véleményével szemben – lelkesen támogatta volna Illésházy ügyét. Az viszont kiderül, hogy a jezsuitákat buzgón pártfogolta. Tartózkodó magatartása tehát Károlyi állításával szemben nem annyira a meggyőződésének, hanem az erőviszonyok tekintetbe vételének tudható be. Ez változott meg, amikor az uralkodó a két mezővárossal kapcsolatos mandátumát kibocsátotta, és ezzel párhuzamosan, ahogyan Károlyi is dokumentálja, az Udvari Kamarától egyértelmű jelzések érkeztek az erélyes fellépést ösztönözve. Az Illésházyval szemben táplált érzelmekre akad további, Szuhay szavait erősítő bizonyíték is.

Ehhez vissza kell kanyarodnunk Forgách nyilatkozatához, aki az oltalomba vétel kapcsán – az uralkodóhoz hasonlóan – hivatkozott a Cassovius turóci rektor ellen elkövetett gyilkossági kísérletre. Forrásaink hallgatnak a részletekről és csupán orgyilkost (*sicarius*) említenek, a motivációt nem. Az azonban kiderül, hogy Cassovius megosztó személyiség volt. 1594-ben rendtársai panaszai nyomán, amelyek életvitelét, valamint az emberekkel szembeni lekezelő bánásmódját kifogásolták, elmozdították hivatalából. Az ügy kivizsgálására érkező Georg Scherer bécsi jezsuita rektor erről érdekes beszámolót hagyott hátra. Kikérdezte a selyei világi ügyintézőt, akinek utolsó megjegyzése különösen tanulságos. Scherer szerint ugyanis a következőt mondta: „[Cassovius] megparancsolta nekem, hogy a nevében közöljem Illésházyval, Magyarország leggazdagabb emberével, aki eretnek, hogy ne játszadozzon a jezsuitákkal, különben az életével játszik. Sőt, hogy ő [tudniillik István atya] akadályozta meg, hogy a legutóbbi országgyűlésen

⁵⁰ Leonardus Classovitiuss levele Joannes Reynelhez, a bécsi kollégium rektorához. Selye, 1588. dec. 17. MAH III. 257–260., különösen: 259–260. Szuhay mindenesetre gyorsan meghozta a döntését: még ugyanezen a napon kelt levelében Reynel bécsi jezsuita rektornak azt tanácsolta, hogy a rend indítson jogi keresetet a peredi polgárokkal szemben. Vö. Szuhay István esztergomi kanonok levele Joannes Reynelhez. Selye, 1588. dec. 17. MAH III. 261.

megöljék. Amire én: távol álljon, hogy ezt elmondjam Illésházyinak, különben is ez a te és a kollégiumotok ügye.”⁵¹ Az efféle hangok nyilván nemcsak a rendfőnökhöz, hanem Forgáchhoz, sőt Illésházyhoz is eljuthattak, jelezve azokat az indulatokat, amelyek a feleket egymás iránt nem is egy, hanem több párhuzamosan futó ügy miatt eltöltötték. A konfliktusok mindegyike a turóci prépostsággal kapcsolatos, és a megüresedő egyházi birtokot a jezsuita rendnek juttató uralkodói akaratra vezethető vissza.

De vessünk egy pillantást az érem másik oldalára is, ugyanis eddig csak az Illésházy által a rendnek okozott sérelmekről esett szó. Ennek illusztrálására egyetlen iratot idézek. A *memorialét* a jezsuita rend nyújtotta be 1598-ban a Magyar Kamarának. Ezzel az irattal visszajutunk az 1601. évi kiindulópontunkhoz, a birtokcseréhez, amire azért lett volna szükség, hogy megoldódjon a szentgyörgyiekkel és baziniakkal a határokat érintő régóta húzóódó konfliktus. Az iratban nem Peredről, hanem két másik prépostsági birtokról, Háromszliácsról és Szélnyéről van szó. Ezekről a falvakról sem a kiadott jezsuita levelezésben, sem a kamarai levéltár fondjaiban nem találtam korábbi említést, ezért abból indultam ki, hogy ennek a két falunak a cseréje ekkor, tehát 1599-ben vetődött fel, hogy aztán évekig napirenden maradjon. Az ügy későbbi, 1601 utáni sorsáról nem rendelkezem adatokkal. A jezsuiták tehát el akarták cserélni két, Zólyom, illetve Liptó vármegyében fekvő birtokukat két Vágsellyéhez közelebbi településre, a már említett Pozsony vármegyei Alsószeleire és a Nyitra vármegyében található Salgóra, vagy ha ez nem lehetséges, akkor más falvak is – például a szintén Pozsony vármegyében fekvő Sárffő is – megfeleltek volna.⁵² A *memoriale* által említett csere szempontjából megnevezett falvak mindegyike köthető Illésházyhoz. Alsószeleli vagy Sárffő Szentgyörgyhöz és Bazinhoz, Salgó a surányi uradalomhoz tartozott, amelyet Illésházy nem sokkal korábban vett zálogba.⁵³ Az irat szerint a csere most aktuális, mivel az a hír járja, hogy a két mezőváros zálogától Illésházy megváltik. A nemrégén zálogba vett Surány esetében pedig a kamara más okot találhat. A cserébe felajánlott Háromszliácsot például Likavához lehetne csatolni. Mondanunk sem kell, hogy ez utóbbi is Illésházy birtoka volt, pontosabban a fele, amelyet jegyajándékként kapott második feleségétől, Pálffy Katától.⁵⁴ A javaslat szerint tehát a falu a likavai uradalomhoz kerülne, mivel ahhoz tartozó birtokok veszik körül. Ugyanakkor az irat megjegyzi, hogy tulajdonképpen Likava is királyi birtok. A másik lehetőség a falu hozzácsatolása a besztercebányai bányakamarához.

⁵¹ Georgius Scherer Claudio levele Acquavivának. Bécs, 1594. febr. 12. MAH IV. 31.

⁵² Lásd MNL OL MKA E 21, Benignae Resolutiones, 1599. aug., 82–84.

⁵³ Alsószeleiről és Peredről lásd ÖStA FHKA HFU, r. Nr. 71, Konv. 1601. november, fol. 148r–160r.

⁵⁴ Péter K.: Illésházy i. m. 154.

A *memoriale* tehát azt írja, hogy Illésházy készül visszaadni a két mezővárost (*Illieshazy bonis Sancti Georgii et Bazyn cessurus dicitur*), ami alkalmat szolgáltatna a csere lebonyolításához. Az ügylet egyértelműen Illésházy kárára valósult volna meg. Erre utal, hogy éppen azt a települést akarták megszerezni, amelyhez a szentgyörgyiek és baziniak a jezsuiták által birtokolt Peredet erőszakkal csatolták. A másik esetben pedig egy Liptó vármegyei, nyilván szegényebb települést akartak egy agráradottságait tekintve előnyösebb birtokra cserélni. Itt a hivatkozási alap az volt, hogy a települést Illésházy likavai váruradalmi veszik körül, tehát neki is előnyösebb lenne, ha birtoktestei ezáltal egyesülnének. Mindkét esetben hangsúlyozták, hogy a cserealapot képező uradalmak igazi birtokosa nem is Illésházy, hanem a király, tegyük hozzá, éppen úgy, mint Szentgyörgy és Bazin esetében. Az idézett rész arra is rávilágít, hogy az uralkodói revízió nem kizárólag ezt a két magyarországi zálogbirtokot érintette, ahogyan Károlyi és Makkai nyomán ez elterjedt a szakirodalomban, különben miért választottak volna ki az egyik esetben első körben surányi uradalomhoz tartozó települést?

Károlyi közlése szerint az irat által említett lemondás a zálogot illetően nem is volt igaz, pontosabban nem Illésházy, hanem a kormányzat szándékát fejezte ki. A kamarai iratokból pedig kiderült az is, hogy ezeknek a falvaknak a cseréjére a jezsuiták már 1598 nyarán javaslatot tettek, amit Mátyás főherceg 1598. augusztus 21-ei, a Magyar Kamarához intézett leirata dokumentál, amelyhez az említett *memorialét* csatolták. Abban az évben tehát, amikor Károlyi kutatásai szerint a szentgyörgyiek és a baziniak kérelmére II. Rudolf úgy döntött, hogy engedélyt ad a kiváltásra, pontot téve egy már évtizedek óta, még a Krusich-„érában” megfogalmazódó kérésre. Erre az uralkodói akaratnyilvánításra nem sokkal a főhercegi irat kiállítása után, szeptemberben került sor.⁵⁵ Vagyis Illésházy zálogbirtokainak ügyét a kormányzatnak már az 1598-as év első felében elő kellett vennie.

A két mezővárosra nézve kedvező uralkodói döntés közvetlen kiváltó okairól sajnos nem tudunk meg biztosat, ha csak azt nem, hogy bár a zálog belátható időn belül lejárt volna, a háború miatt csődközeli helyzetben lévő kormányzatnak aligha lett volna pénze kiváltani akár ezt, akár a többi zálogbirtokot. Erre utal Makkai is, aki a pénzhányt joggal helyezi a központi kormányzat – akkor divatos kifejezéssel élve – abszolutisztikus törekvéseinek kereteibe, mégis magyarázatként túlságosan általános, hisz a kormányzatok a korszakunkban is folyton a hatalmuk kiterjesztésére törekedtek. Az adatok és az eseményeknek ezek alapján való részleges rekonstrukciója arra irányítja rá a figyelmet, hogy Illésházy perének Károlyi és Makkai által előadott verziója a háttérrel illetően elnagyolt, mivel egyértelmű, hogy a turóczi prépostság és a jezsuita rend fontos és eddig fel nem ismert szerepet játszott

⁵⁵ Károlyi Á.: Illésházy pöre i. m. 16.

a per kirobbanásában. Mindenképpen figyelemre méltó, hogy a Károlyi által átnézett nagy mennyiségű irat, amelyekből még egy válogatást is közöl, hallgat a jezsuita rendről. A fentiek alapján ugyanakkor teljesen logikus a feltételezés, hogy ha a jezsuitákkal való viszállya ekkora port vert fel, akkor ezt okvetlenül felhasználják ellene, vagy éppen ő teszi meg a saját védelme érdekében. Azt a lehetőséget kizárnám, hogy ezek a konfliktusok a „tyúkper” ismérveit viselnék magukon. Az egyik megoldási lehetőség az lehet, hogy néhány falu, amelyet a kormányzat meg akart szerezni, valóban eltörpül Illésházy óriási vagyona mellett. Tehát nem volt értelme a per folyamán ezeket a jezsuita renddel együtt – már csak a nekik juttatott vitatott turóci adomány miatt is – belekeverní az ügybe. A kormányszatnak ez sokkal kevésbé állt az érdekében, mint Illésházynak, ráadásul az évek óta folyó perek miatt a protestáns vármegyei rendek (nyilván a pozsonyi országgyűlésen is) a főúr mellett álltak volna ki. Erre azonban nincs forrásunk, így nem tudjuk az okát, de végül egyik fél sem élt ezzel a lehetőséggel.

A kölcsönös rossz viszony elsősorban a perben érdekelt feleknek a politikai szintéren nem mindig vagy egyáltalán nem bevallott, így nehezen nyomon követhető személyes motivációiban⁵⁶ játszhatott szerepet. Elsősorban az ellenségei által is elismert, aszketikus lelkialkatú Szuhay szerepére gondolok itt, vagy a jezsuitákat egyébként szintén erősen támogató Forgách feltűnő távolságtartására. A jezsuita rendet kifejezetten nem kedvelő uralkodó esetében is, aki a prépostság ügyében a protestáns rendekkel szemben hajlíthatatlanul jezsuita párti álláspontot foglalt el, ezzel valószínűleg a saját presztízst védte, ahogyan a per kapcsán azt Makkai megjegyezte. Hisz megtehethte volna, hogy engedve a rendeknek másnak adományozza a prépostságot, a jezsuitákat pedig kárpótolja. Vajon miért nem tette? További elgondolkodtató mozzanat a pápaság szerepe. Filippo Spinelli prágai pápai nuncius instrukciójában VIII. Kelemen Magyarországgal kapcsolatban egyetlen fontos feladatként az egyházi érdekek védelmét jelölte meg. Az országgal foglalkozó részben külön kitért az esztergomi érsekségre, amelynek a jövedelme 60 ezer tallér,⁵⁷ de javait az eretnekek széthordták, és az egészet a magukénak akarják, és akiknek ez irányú törekvésében nem számíthatnak még a katolikus Pálffyra sem, mivel ebben nincs teljesen a „mi oldalunkon”.⁵⁸

⁵⁶ Az erős, öntudatos egyéniség szerepét hangsúlyozza Illésházy esetében Péter Katalin is tanulmányában. Lásd *Péter K.*: Illésházy i. m.

⁵⁷ *Kenyeres István*: Uradalmak és végváarak. Bp. 2008. passim.

⁵⁸ Lásd *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhofen I–II. (1592–1605)*. Hrsg. Klaus Jaitner. Tübingen 1984. 568.

Forgách Ferenc és a jezsuiták

Fentebb láttuk, hogy Illésházy és a jezsuita rend párharcában időről időre felbukkant Forgách Ferenc alakja. Könyvének elején azonban Károlyi nem az ő, hanem Szuhay István jellemét elemzi hosszasan, akinek Illésházy elleni fellépését illetően a fő mozgatórugót nem materiális okokban véli megtalálni, hanem pszichológiai tényezőt sejt mögötte. De míg ő végső soron a személyes becsvágyban, mi inkább a vallási buzgalomban véljük megtalálni a döntő mozzanatot. Azt persze nem állíthatjuk, hogy ez utóbbi teljesen mentes lenne az előzőtől. Károlyival szemben Makkai Illésházy ügyében a materiális okokra helyezte a hangsúlyt és az udvar pénzhiányát jelölte meg fő motiváló tényezőnek. Az ellenreformáció nála inkább ezt segítő, kiegészítő politikai eszközként jelenik meg. Ugyanakkor, talán szándékától függetlenül az ellenkező oldal, Bocskai és a rendek fellépésének közvetlen kiváltó okaként végső soron ő is pszichológiai mozgatórugót feltételez: „Az erdélyi ellenállás véres eltiprása, a zsoldosok féktelen magyarországi garázdálkodása, a kamarák birtokfoglalásai, a hűtlenségi pörök eddig egymástól elszigetelten értelmezhető és indokolható mozzanatai az erőszakos ellenreformáció hatására a *magyar rendiség ellen intézett egységes, tervszerű támadás részeivé álltak össze* [kiemelés tőlem – K. T.] a nemesi agyakban [...]”⁵⁹

Mindketten elismerik tehát az emberi tényező döntő szerepét a két, egymással összefüggő eseménysorozatban. A jezsuiták mellett Forgách mindkettőben eddig figyelmen kívül hagyott szerepet játszott, bár kétségtelen, hogy viselkedése és szerepe talányos. A szentgyörgyiek, baziniak, illetve Illésházy jezsuitákkal folyó vitájában a király döntőbírának jelölte ki, illetve az oltalmukra szólította fel, mivel a szóban forgó birtokok egy része Nyitra vármegyében feküdt, amelynek ő volt az örökös főispánja. Azon kívül nyitrai püspökként a Magyar Tanács tagja volt, illetve illetékes a tizedjövodelmek miatti perben is. Az uralkodói megkeresésre Forgách határozottan reagált: a jezsuita rend pártfogolása azonban az országgyűlésen a sellyei nemesekkel, illetve a rendekkel szemben, akiknek az érdekében olyan fenyegetően lépett fel nemcsak Illésházy, hanem a többi helyi birtokos és a vármegye is, mindenképpen jelzi az érdekellentétet, amelyek magukban hordozhatták a konfliktus csíráját.

Jó példa erre: az 1599. évi országgyűlés egyik artikulusa megörökíti Forgách konfliktusát Trencsén vármegyével, amelyet a nyitrai püspökséget illető tizedjövodelmek lefoglalása miatt kiátkozott.⁶⁰ Az ügy azért pattant ki, mert Forgách új nyitrai püspökként a tizedet az addigi szokástól eltérően nem pénzben, hanem

⁵⁹ Makkai L.: A Habsburgok és a magyar rendiség i. m. 180.

⁶⁰ Sörös Pongrácz: Forgách Ferencz, a bíboros. Századok 45. (1913) 585.; MOE IX. 202., 213., 310.

terményben követelte. Az ellenkező vármegyét pedig, amely csupán a fizetés módját kifogásolta, miután hasztalan idézte az egyházi bíróság a szentszék elé, kiközösítette.⁶¹ A vármegye főispánja Illésházy István volt, aki a trencsényi váruradalom zálogba vételével megkapta ezt a tisztséget is. Az adásvételre nem sokkal korábban, nagyjából Surány megszerzésével egyidőben, 1594-ben került sor.⁶² Az ügy összefüggött a sokáig betöltetlen érseki székkal, a kamarai iratok ugyanis arra világítanak rá, hogy a tizedjövedelmeket illetően a konfliktus éppen akkor robbant ki, amikor hosszú idő után 1597-ben Kutassy János személyében új érsek lépett hivatalába. (Érdekességgént jegyzem meg, hogy Péter Katalin adatai szerint – tévesen – 1584 óta az esztergomi érseki birtokok adminisztrátora is Illésházy István volt.)⁶³ Ezt össze lehet kötni nemcsak a pápai diplomácia nyomásával, amelynek a háború miatt egyre katasztrofálisabb anyagi helyzetben lévő kormányzat mind kevésbé tudott ellenállni, hanem a Makkai által említett hatalmi törekvésekkel is, hisz az érsek hivatalba lépése a zálogbirtokosok addig élvezett jövedelme csökkenésének veszélyét vetítette előre, ez pedig a kormányzat pozícióját erősítette: az egyház jogát a jövedelemhez nem lehetett kétségbe vonni, ekkor még az uralkodó szemére sem lehetett vetni, hogy élt a főkegyúri jogával.

A trencsényi üggyel kapcsolatban egy 1599 júliusában keletkezett iratot ismerünk, amelyet Illésházy írt a kamarának, és amelyben az új esztergomi érsekkel keletkezett tizedárenda vitáját ismerteti. Illésházy a csejteit és újhelyi tized felét a trencsényi vár ellátására fordította, ami az övé volt (mint ahogy a két említett birtok is a váruradalomhoz tartozott), a szentgyörgyi, bazini és sompfai tizedek felét pedig a szokásoknak megfelelően, azaz már I. Ferdinánd magyar király óta őfelsége (közelebről meg nem nevezett) vára számára folyósítja.⁶⁴ Ezért nem érti az érsek magatartását. Korábban nyilván nem kellett magyarázkodnia az eljárást illetően. Mégsem Kutassy, hanem Forgách fenyegetőzött kiátkozással, amely ugyan a vármegyét sújtotta, de főispánként nyilván Illésházyt is érintette.

Sörös Pongrácz Forgách életrajzában szintén megemlíti a trencsényi tizedek ügyét. Nála nem hangzik el Kutassy János neve, sem az esztergomi érsekség, de nyilvánvaló, hogy egy és ugyanazon ügy, azaz a tized, illetve a tizedárenda és

⁶¹ MOE XI. 289–290. A korponai országgyűlés is felpanaszolta az ügyet 1605-ben, a békétárgyalások egyik pontjában. Uo. 485.

⁶² 1599-ben pedig adománylevelet szerzett Trencsénre és Surányra. *Kenyeres István*: A trencsényi vár a XVI. században. Fons 2. (1995) 1. sz. 22–24.

⁶³ *Péter K.*: Illésházy i. m. 134–135. A jelzett időszakban azonban Zeleméry László (1574–1586), majd Csutor János (1586–1592) voltak az adminisztrátorok. Vö. *Kenyeres I.*: XVI. századi uradalmi utasítások I. i. m. 205. Az 1593-as oltalomlevél Cserődi János pécsi püspököt tünteti fel a tisztségben, 1595-ben pedig Hölgyi Gáspár viselte ezt a tisztséget. Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeáll. Fallenbüchl Zoltán. Bp. 2002. 139.

⁶⁴ MNL OL MKa E 21, Benignae Resolutiones, 1599. júl.–szept., 74. Az egyházi tizedek ilyen típusú felhasználására lásd *Kenyeres I.*: Konfliktus vagy együttműködés i. m.

annak felhasználási módja képezte a vita tárgyát, s az egyik érintettje Forgách volt, aki ezért az ügybe igen energikusan vetette bele magát. Eljárása abból a szempontból mindenképpen figyelemre méltó, hogy megelőlegezi azt a késhegyig menő harcot, amelyet később például az érseki tizedek kapcsán az érsekújvári katonaság zsoldjának ügyében folytatott éppen Illésházyval, illetve Seigfried Kolonitschcsal, a helyőrség parancsnokával.⁶⁵

Igazán nem mondható tehát, hogy Forgách meghátrált volna egy konfliktus elől: ezért azt várhatnánk, hogy Szuhay és Pethe, valamint a katolikus magyar tanácsosok oldalán a későbbiekben aktívan bekapcsolódik mind az Illésházy-perbe, mind a felső-magyarországi templomfoglalásokba. Meglepőnek tartom, hogy bár a protestáns oldal őt is megvádolta, és 1606-ban gúnyvers is készült róla, amely visszamenőleg őt tette felelőssé az 1603–1604-es kassai és felső-magyarországi templomfoglalásokért, mégsem került elő máig olyan adat, amely azt bizonyítaná, hogy 1603-ban, illetve 1604-ben a királyi biztosok egyikeként Pethe és a jezsuiták oldalán tevőlegesen is közreműködött volna az erőszakos rekatalizációban. Sőt inkább az a sokatmondó, hogy az ő személyéről hallgatnak az eseményeket egyébként igen részletesen taglaló és Forgáchcsal szoros kapcsolatban álló jezsuita források. Ugyanakkor például Galgócon aktívan részt vett a protestánsok elűldözésében, vagy említhetjük Huszár Gál példáját, akit még 1590-ben kényszerített arra, hogy Komjátiból távozzon a nyomdájával együtt.⁶⁶

És ugyanez a tartózkodás elmondható az Illésházy-perben tanúsított magatartásáról: ott is háttérben maradt, pedig az éppen akkor párhuzamosan folyó több ügy – a jezsuiták, a trencsényi tized ügye – miatt elérkezettnek láthatta volna az időt a törlesztésre. De nem ez történt, hanem éppen ő volt az, aki értesre adta, hogy az ország törvényeinek megsértése nélkül nem adható ki ítéletlevél Illésházy ellen, és Verancsics Faustus csanádi püspökkel együtt nem volt hajlandó egy hamisított ítéletlevél aláírására, amelyre a kormánynak ahhoz lett volna szüksége, hogy a főúr említett morvaországi birtokait is lefoglalhassa. Forgách, aki a Magyar Tanács tagjaként Prágában személyes meghallgatás keretében is találkozott Illésházyval, akinek felolvasta a nem hivatalos ítéletet, minden alkalommal az ország törvényeire hivatkozott, tehát soha nem lépett át egy bizonyos határt, amit Szuhay többször is, vagy Istvánffy az említett hamis ítéletlevél aláírásával megtett.⁶⁷ Ezekben az esetekben mindig az ország szokásaira, törvényeire, a *Tripartitum* megfelelő helyeire hivatkozott. Ezt tette egyébként később az Illésházyval a bécsi béke miatt vívott heves küzdelmében is, tehát a törvényes

⁶⁵ Erről lásd pl. Archivio Apostolico Vaticano (a továbbiakban: AAV) Fondo Borghese, serie III, vol. 45C, fol. 186r.

⁶⁶ *Sörös P.*: Forgách Ferencz i. m. 589.

⁶⁷ *Károlyi Á.*: Illésházy pöre i. m. 94. 136–138.

formákat igyekezett betartani. A perben végül a Magyar Tanács többi tagjához hasonlóan engedni kényszerült, mindez azonban nem másítja meg a már Sörös és Károlyi által is hangsúlyozott tartózkodó magatartását, sem azt, hogy évekkel később viszont jogosnak nevezte a főúr elítélését.⁶⁸

Pedig azt várhatnánk, hogy éppen Forgách, akit a jezsuiták térítettek meg, jezsuita iskolába járt, szoros kapcsolatot tartott és ápolt velük, egy ilyen fontos, elsősorban az ő helyzetbe hozásukat célzó, mindazonáltal az egész magyarországi katolicizmus jövője szempontjából jelentős, annak intézményi megerősítését kitűző akcióban, mint amilyen a felvidéki volt, illetve minden olyan ügyben, amelyben a rend érdekei sérültek, egyértelműen és határozottan melléjük áll. Elkötelezettségét mi sem bizonyítja jobban, hogy korábban be akart lépni a rendbe, amelyet Báthory István igen jó politikai ösztönről tanúságot téve, megakadályozott.⁶⁹ Minden határozottsága és a protestánsok elleni – keménységet sem nélkülöző fellépése – ellenére ezekben az ügyekben nem a rekatalizáció később megismert kérlelhetetlen zászlóvivőjeként, hanem származása okán a klérus egyik meghatározó, ugyanakkor a helyi rendi társadalom szövetébe illeszkedő, onnan nem kiszakadó, a családi és familiárisi kötelékeket szem előtt tartó tagjaként lép fel. Szuhaynál ez nem működött, mivel ő jobbágyivadék volt,⁷⁰ még akkor is, ha családja tehetősnek számított, de megfigyelhető hasonló hozzáállás a rendíthetetlenül katolikus és a jezsuitákat szintén pártoló Pálffy esetében is.

Ennek a józan és mértéktartó magatartásnak az okára éppen a jezsuiták világitanak rá. Joannes Zanitius Alfonso Carrillo tartományfőnöknek feltehetően 1602-ben küldött levelében a znióváraljai kollégium áthelyezése mellett szóló érvek 3. pontjában Forgáchra hivatkozva a következőket írja: „Az összes prelátus és báró tudja, milyen feltételekkel adták nekünk a prépostságot, amelyeket ha megváltoztattunk, lesznek olyanok, akik a rendeket ellenünk ingerlik, és az egyháziak, az országglakosok lázongását látva, az alapítólevélben foglaltak megváltoztatása miatt az ő kedvüket fogják keresni, és közben fognak járni a császárnál, ahogyan legutóbb, mikor Prágában jártam, az ország kancellárja nekem elmondta. »Egyesek, úgymond, szerfelett vágynak a prépostságotokra, és csak az alkalmat

⁶⁸ MNL OL MKA E 144, Történelmi Emlékek, fol. 647r.

⁶⁹ Báthory István levele Acquaviva generálishoz. Varsó, 1585. febr. 12. MAH II. 757.; Martinus levele Acquaviva generálishoz. Varsó, 1585. febr. 19. MAH II. 765. Belépési fogadalma alóli feloldozást kérő levelét lásd Forgách Ferenc levele Acquaviva generálishoz. Pozsony, 1587. nov. 15. MAH III. 90., illetve *Sörös P.*: Forgách Ferencz i. m. 580–581. Vallásosságáról, valamint, hogy házat az 1592-es évkönyv inkább jezsuita kollégiumként, mint lakóházként aposztrofálja uo. 862.

⁷⁰ *Károlyi Á.*: Illésházy pöre i. m. 30. Ezzel szemben Fallenbüchl listáján Gömör vármegyei nemes származásúként van feltüntetve. *Fallenbüchl Z.*: Állami tisztviselők i. m. 316.

lesik, tehát mindenben óvatosan járjatok el.»⁷¹ Ezek a sorok Forgáchot reálpolitikusnak mutatják, aki a helyi rendi-nemesi társadalom egyik tagjaként pontosan tisztában volt azzal, hogy a turóci prépostság ügye 1586 óta a rendek és a klérus, a rendek és az uralkodó közötti viszony egyik neuralgikus pontja. Ehhez elég fellapozni az országgyűlési végzéseket. Ő nyilván megértette, hogy ennyi frontot megnyitni egyrészt felesleges, másrészt veszélyes és káros. Károlyihoz és Makkaihoz hasonlóan úgy vélem, hogy ez esetben sem materiális okokkal magyarázható az a törés, amely Forgách 1606 előtti és az utáni magatartása közt megfigyelhető. Mi volt tehát az a pont, amikor Forgách feladta addig tanúsított mérsékelt hozzáállását?

Történetírásunk elsősorban Illésházy politikai tevékenységének vizsgálatát helyezte előtérbe, aki a Bocskai környezetében megfogalmazott radikálisabb követeléseket sikerrel semlegesítette, döntően hozzájárulva ahhoz az egyezséghez, amely a magyar rendek győzelmét jelentette, és bő ötven évre kijelölte a rendek és a korona mozgásterét, amelyet ez utóbbi a kényszernek engedve többé-kevésbé be is tartott. De éppen az egyezség legfontosabb pontját jelentő vallásgyakorlat és az egyházi birtokok kérdésében Illésházy mégis csak elvetette a súlykot: a jezsuiták ellen táplált gyűlölete, az őt ért megaláztatások, a kényszerű emigráció nem engedte, hogy az a fajta reálpolitika, amelyet a magyar történetírás személyével kapcsolatban – részben jogosan – előszeretettel hangsúlyoz, ebben az esetben is érvényre jusson. A harag rossz tanácsadó, különösen igaz ez egy olyan erős egyéniség esetében, mint amilyen ő volt: Forgách pontosan felmérte és átlátta, hogy a lutheránus főúr vallásügyben nem hajlandó a kompromisszumra, ahhoz túlságosan mélyek és frissek voltak személyes sérelmei, ezért törekvései, anyagi követelései végső soron a katolikus egyház, egyházi rend megsemmisítésével és a vallás eltűnésével fenyegetnek. Erre számtalan levélben felhívta az ügyeket vivő kormányzó, Mátyás főherceg, Giovanni Stefano Ferreri és Placido de Mara nunciusok, illetve Giovanni Marzio Millino legátus, rajtuk keresztül pedig a Pápai Kúria figyelmét. Ettől kezdve lépett fel az egyház kérlelhetetlen, megaluvást nem ismerő harcosaként. Illésházy lépései semmilyen mozgásteret nem hagytak, ez pedig a politika világában sokszor végzetes következményekkel jár, és bár a katolikus pártnak Mátyás főherceg támogatásával sikerült elfogadtatnia a rendekkel a bécsi béke első cikkelyében „a katolikus vallás sérelme nélkül” formulát, ez a megszorítás a koronázás utáni törvényekből már kikerült. A protestánsok ekkor, 1608-ban, hála Illésházynek, aki nádor lett, „túlnyerték” magukat. Arra esély sem volt, hogy az ország koronás ura protestáns legyen, ezért világos

⁷¹ Joannes Zanitius előljáró levele Alphonso Carillo tartományfőnöknek. H. é. n. ([Zníováralja(?) 1602?)] JO I/1. 160–165., különösen: 164.

volt, hogy a katolikus vallás intézményeivel együtt hatalmon marad, erőt gyűjt és előbb vagy utóbb vissza fog vágni. Az azonnali következmény pedig a Tusor Péter által részletesen elemzett per lett, amelyet a törvények miatt indított el a pápa a Szent Hivatalnál.⁷²

A másik következmény maga Forgách, aki a magyarországi ellenreformáció Pázmányt megelőlegező, a végsőig harcra kész alakjaként lépett a politika színpadára. Úgy vélem tehát, hogy annak a Forgáchnak a személyisége, akit 1606 után ismerünk, nem alakulhatott volna ki Illésházy nélkül. Kitartását a trón és az oltár az esztergomi érsekséggel és a bíboroskreációval jutalmazta. A kudarc keserű érzésének megtapasztalásától hamarosan bekövetkező halála megóvta a lutheránus főurat, utóda pedig, Forgách rokona és a jezsuitákat nem kevésbé gyűlölő Thurzó György már tudomásul vette a helyzet megváltozását. Jóllehet kezdetben még ő is a katolikus vallás intézményrendszerének lebontását és a protestáns egyházszervezeti mintára való átalakítását pártolta, nádorként már réalpolitikusként viselkedett. Más kérdés, hogy ahol lehetett, a jog eszközével fellépett a közrendűek szabad vallásgyakorlatának tiszteletben tartása mellett – sokszor kegyuraik akarata és szándéka ellenére is. Ez azonban nem feledtetheti aényt, hogy végül is 1609-től kezdve nem gördített akadályokat az egyházi birtokok visszaszolgáltatása elé, amely rövid távon lehetővé tette a katolikus egyház intézményeinek túlélését, ami egyúttal magában rejtette a vallási-felekezeti viszonyok hosszú távú és a katolicizmus számára kedvező megváltoz(tat)ását is. Ezt már Károlyi és nyomában az újabb szakirodalom is a magyarországi ellenreformáció első jelentős győzelmeként aposztrofálja.⁷³

A vallatóra fogott források alapján tehát úgy vélem, az Illésházy ellen lefolytatott eljárás hátterében az eddigi ismeretekhez képest mindenképpen számításba kell vennünk a jezsuita renddel a turóci prépostság miatt kialakult többszörös ellentétet is. Ez a szál nem jelenik meg a Károlyi által elemzett és részben publikált anyagban, sőt az Illésházy ellen megfogalmazott vádak közt sem, a fentebb idézett források azonban egyértelműen utalnak arra, hogy a jezsuita rend közvetve, de szerepet játszott a lutheránus főúr elleni eljárás megindításában és egyúttal adalékuul szolgált a bécsi béke 8. cikkelyéhez,⁷⁴ amely megfosztotta őket birtokaiktól. A vizsgálat során némi fény vetült Forgách Ferenc szándékosan(?) háttérbe húzódó alakjára, akinek a magatartása 1606 előtt Szuhaytól és Pethétől eltérően pragmatikus, és még nem annyira Illésházy-ellenes volt, mint váránk

⁷² Lásd *Tusor Péter*: Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt. II. Mátyás kiközösítése. *Aetas* 35. (2000) 4. sz. 89–105.

⁷³ Uo. 101–104.

⁷⁴ MT 1526–1608. 891.

és gondolnánk.⁷⁵ E mögött több ok is sejthető, de az mindenesetre eléggé egyértelműnek tűnik, hogy egészen 1606-ig Forgách néhány, tagadhatatlanul radikális megnyilvánulása ellenére, illetve a 1606 előtt a rekatolizációban kulcsszerepet játszó Szuhayval ellentétben, nem lépett át egy bizonyos határt, és erre intette az Illésházyval kapcsolatban radikális megoldásoktól sem idegenkedő, a politikát az ügyeibe a kíváncsnál nagyobb mértékben belekeverő jezsuita rendet is.

ISTVÁN ILLÉSHÁZY, FERENC FORGÁCH AND THE JESUITS

Remarks on the Prehistory of the Trial of High Treason

By Tamás Kruppa

SUMMARY

On the basis of the analysis of published and unpublished sources the paper concludes that some aspects of the political background of the trial against István Illésházy need to be reconsidered. In addition to what is commonly argued, the role of the Jesuit Order has to be given attention, and connected to it the multiple conflict that had emerged over the Provostry of Turóc and its estates, which has been absent from the narratives so far, albeit the sources used and cited refer to it unequivocally. Alongside the trial, this conflict also contributed to the birth of the eighth point of the Peace of Vienna, which banned the Jesuit Order. The analysis shed light on the patron of the Jesuits, Ferenc Forgách, whose behaviour was less opposed to Illésházy than hitherto supposed. In the background of this attitude there lay the pragmatic policy of Forgách, who, with regard to Illésházy, advised the Jesuits, who in his view drew high politics into the affairs of the church to a more than desirable extent, to proceed with caution until 1606.

⁷⁵ Erre kitűnő további példa, amikor 1608-ban mégis megszavazta Illésházy nádorságát, akivel már akkor – túlzás nélkül állíthatjuk – élet-halál harcot folytatott az egyházi rend és a katolikus vallásgyakorlat védelmében, mert cserébe azt ígérte, hogy visszaadja az elvett egyházi birtokokat. Lásd AAV Fondo Borghese, serie III, vol. 45C, 134^{ru}.